

گردشگری مذهبی و توسعه شهری (مطالعه موردی: شهرستان کاشمر)

مرتضی اسمعیل نژاد^۱، فهیمه شهرکی^۲

دانشگاه بیرجند، گروه جغرافیا esmailnejad.m@birjand.ac.ir

چکیده

تقاضا و تمایل برای گردشگری با انگیزه‌های مختلف هم چون تفریح، زیارت و تجارت در تمام جهان در حال افزایش است. در دوران ما گردشگری به یک موقعیت مهم اجتماعی و یک فعالیت عظیم اقتصادی تبدیل شده است. این صنعت علاوه بر ایجاد اشتغال و درآمد برای مردم منطقه سبب اشاعه فرهنگ، حفظ و احیای آن خواهد شد. شهرستان کاشمر به‌عنوان یکی از شهرهای تاریخی استان خراسان رضوی و دومین شهر زیارتی استان از جاذبه‌های زیارتی، تاریخی و طبیعی فراوانی برخوردار است. یکی از مزیت‌های مهم کاشمر با توجه به وجود مرقد شریف امام زادگان سیدحمزه (ع) و سیدمرتضی (ع) زیارتی بودند آن است که این امر باعث ورود ۹۰۰ هزار نفر زائر و گردشگر به شهرستان کاشمر در سال شده است. هدف از نگارش این تحقیق تحلیل توسعه گردشگری مذهبی در کاشمر و شناسایی جاذبه‌های مذهبی شهرستان است. روش تحقیق در این پروژه مبتنی بر مطالعات اسنادی و میدانی و پیمایشی است. بررسی‌ها نشان داد که ۹۰ درصد گردشگران ورودی به شهر کاشمر، گردشگر مذهبی هستند. نتایج تحقیق گویای آن است که با توجه به اهمیت صنعت گردشگری در جهان امروز و نقش مکان‌های مذهبی در جذب گردشگران و تأثیر آن بر توسعه مناطق مختلف شهرستان، با نگاه مدیریتی به این منطقه و برنامه‌ریزی صحیح برای این نقطه، محیطی مناسب برای جذب گردشگران مذهبی و کمک به اقتصاد این منطقه از این صنعت مهم و رفع بخشی رکود اقتصادی این شهرستان است.

کلیدواژه‌ها: گردشگری مذهبی، اقتصاد شهری، کاشمر.

۱- مقدمه

۱- دانشیار گروه جغرافیا، دانشگاه بیرجند.

۲- کارشناس ارشد برنامه‌ریزی گردشگری، مربی هتلداری و گردشگری اداره کل فنی حرفه‌ای زاهدان.

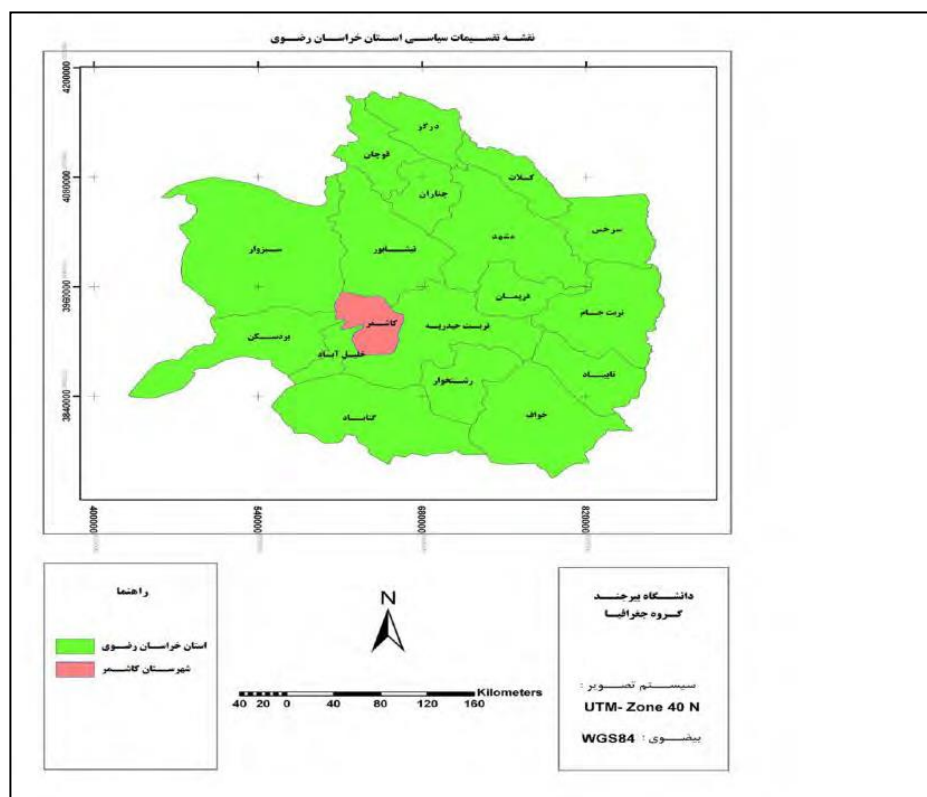
امروزه صنعت گردشگری به‌عنوان گسترده‌ترین صنعت خدماتی و یکی از بزرگ‌ترین منابع اقتصادی جهان محسوب می‌شود که از این رو، بسیاری از کشورها در رقابتی نزدیک و فشرده در پی افزایش بیش از پیش منافع و عواید خود از این فعالیت بین‌المللی است. جهانگردی با انگیزه مذهبی و زیارتی در عصر حاضر نیز رونق بسیاری یافته است، به طوری که عبادتگاه‌ها، مساجد، آرامگاه‌ها، امامزاده‌ها و کلیساها هر ساله پذیرای میلیون‌ها نفر زائر هستند. امروزه گردشگری مذهبی به سبب ویژگی ساختاری و کارکردی خاص توانسته خود را در متن گردشگری مذهبی جهانی جای دهد و بر اساس برآوردهای صورت‌گرفته، ۲۶ درصد از کل جریان‌های گردشگری به گردشگری مذهبی اختصاص داشته است (جمالی نژاد، ۱۳۹۱: ۶۸). گردشگری مذهبی یکی از قدیمی‌ترین و پررونق‌ترین گردشگری‌های گذشته و حال حاضر در سراسر جهان است (Santos, 2003). به هر حال، پیدایش، حیات، شکل‌گیری، رشد و توسعه شهرهای مذهبی از جمله مشهد، قم محصول ارتباط متقابل و پیامدهای فضایی جهان‌بینی با محیط است (مومنی و صرافی، ۱۳۸۷). اماکن زیارتی مهم سالانه بین یک تا ده میلیون زائر رابه خود جذب می‌کنند که این تعداد در نوسان است و در طول مراسم و سالگردهای خاص مذهبی میزان زائران افزایش یا به‌عکس مسائل سیاسی، رکود، جنگ کاهش می‌یابد (Reid, 2001, 50). گردشگری مذهبی، یکی از رایج‌ترین اشکال گردشگری در سراسر جهان است که سابقه آن به قرون و اعصار گذشته می‌رسد. به‌طور کلی شامل سفرها و بازدیدهایی می‌شود که اصلی‌ترین هدف آن‌ها تجربه‌ای مذهبی است. جاذبه‌های مذهبی، زیارتگاه‌ها و اماکن مقدس هر ساله تعداد زیادی از گردشگران را به سوی خدا جذب می‌کند. تأسیسات اقامتی و پذیرایی این نوع از گردشگری مانند: مسافرخانه‌ها و زائرسراها با توجه به بافت اجتماعی، فرهنگی و عقیدتی گردشگران و جامعه میزبان دارای ویژگی‌های خاص خود است که در هر کشوری از تنوع بسیار زیادی برخوردار است و نکته قابل توجه در این زمینه این است که گردشگری مذهبی تنها شکلی از گردشگری است که بر منابع آب‌وهوایی غلبه می‌کند (Chris, 1994). گردشگری مذهبی در ایران با وجود ۸۹۱۹ مکان مذهبی مقدس، هنوز فاقد ساماندهی تخصصی و متمرکز بوده و این وضعیت نابسامان حتی در شهرهای مهمی چون مشهد و قم نیز مشاهده می‌شود. این درحالی است که از این تعداد، دست‌کم ۴۳۱۹ اثر در زمره آثار ثبت‌شده در فهرست میراث ملی نیز قرار دارند. به جزء کلان‌شهر مشهد که به تازگی سرمایه‌گذار خارجی برای گردشگری مذهبی در آن فعال شده، برای هیچ یک از این ۸۹۱۹ نقطه سرمایه‌گذاری مشخصی از نظر زیرساخت‌های گردشگری اعم از هتل، وسایل حمل و نقل و... انجام نشده است (ریاحی، ۱۳۸۴: ۳۶).

۲- معرفی کاشمر

شهرستان کاشمر با جمعیتی حدود ۱۵۷۱۴۹ نفر با دو بخش مرکزی و کوه سرخ، و به مرکزیت شهر کاشمر واقع در شرق ایران و جنوب غربی استان خراسان رضوی و در حدود ۲۲۰ کیلومتری شهر مشهد، با وسعتی حدود ۴۷۵۰ کیلومتر مربع با مختصات جغرافیایی ۵۸ درجه و ۴۵ دقیقه طول جغرافیایی و ۳۵ درجه و ۱۸ دقیقه عرض جغرافیایی قرار گرفته است. این شهرستان از غرب با خلیل آباد، از شمال و شمال غربی با نیشابور، سبزوار و بردسکن، از شرق و شمال شرقی با تربت حیدریه و از جنوب و جنوب غربی با گناباد هم‌جوار است. شهرستان کاشمر دارای دو منطقه کوهستانی کوه سرخ در شمال و ارتفاعات فغان بجهستان در جنوب و منطقه‌ای کویری و خشک در غرب و جنوب و جلگه‌ای حاصلخیز در محدوده حومه شهر و قصبات آن است. آب‌وهوای شهرستان کاشمر خشک و نیمه‌خشک است.

کاشمر و ترشيز پيشين، از گذشته‌های دور تا کنون دچار دگرگونی و تغيير نام شده است. در بررسی نام این شهر به بیش از بیست نام برخورد شده که با یک جمع‌بندی می‌توان تمامی آن‌ها را در واژگان «کاشمر»، «ترشيز» «بست» و «سلطان آباد» خلاصه کرد. بنا بر روایتی در محلی که اکنون کاشمر خوانده می‌شود، بین گشتاسب کیانی و زرتشت پیامبر دیداری رویداده است. چون گشتاسب کیانی، دین بهی را پذیرفت، زرتشت نخستین آتشگاه خود را در قلمرو حکومت کیانی پی ریخت و در جلو در این آتشکده، درخت سروی را که تبار بهشتی داشت، با دست خویش کاشت تا همین سرو را بر ایمان شاه گواه بگیرد. بر هر برگ این سرو نام گشتاسب نقش بسته بود و چون درخت بالا گرفت، شاه نیز بر گرد سرو مینوی، تالار بزرگی ساخت تا نگهدار حرمت سرو باشد. کاشمر در ۳۱ هـ.ق به دست مسلمانان فتح شد. کاشمر به‌عنوان یکی از ده شهر تاریخی خراسان بزرگ دارای استعدادهای فراوانی در حوزه صنعت گردشگری است. وجود نودوهشت اثر تاریخی که قریب ۴۰ مورد آن به ثبت ملی رسیده است از جمله توانمندی‌های این بخش در این شهرستان است. به این مجموعه می‌توان فون جانوری و فلور گیاهی بی‌نظیر منطقه را افزود. بز اوریا کاشمر در خاورمیانه کم‌نظیر است. کاشمر دارای آداب و رسوم بکر و میراث فرهنگی دست نخورده است. آیین‌های سورو سوگ این شهرستان، به‌خصوص در بحث تعزیه و شبیه‌خوانی کم‌نظیر است. کاشمر مشهور به قم ثانی و نجف اصغر است. پتانسیل بالای شهرستان در حوزه صنعت گردشگری و به‌ویژه گردشگری مذهبی به لطف وجود مزار شهید آیت الله مدرس و سه امامزاده عظیم الشان (کاشمر حداقل در آیتم گردشگری مشتمل بر: زیارت، اکوتوریسم، ورزش، شکار، آثار تاریخی، علمی، گیاه شناسی و حیات وحش) مثال‌زدنی است و باعث شده که کاشمر دومین شهر زیارتی استان محسوب شود. سالانه قریب سه میلیون نفر زائر به کاشمر سفر می‌کنند (چهارزی، ۱۳۹۱: ۶).

شکل (۱)

موقعیت

شهرستان کاشمر در خراسان رضوی

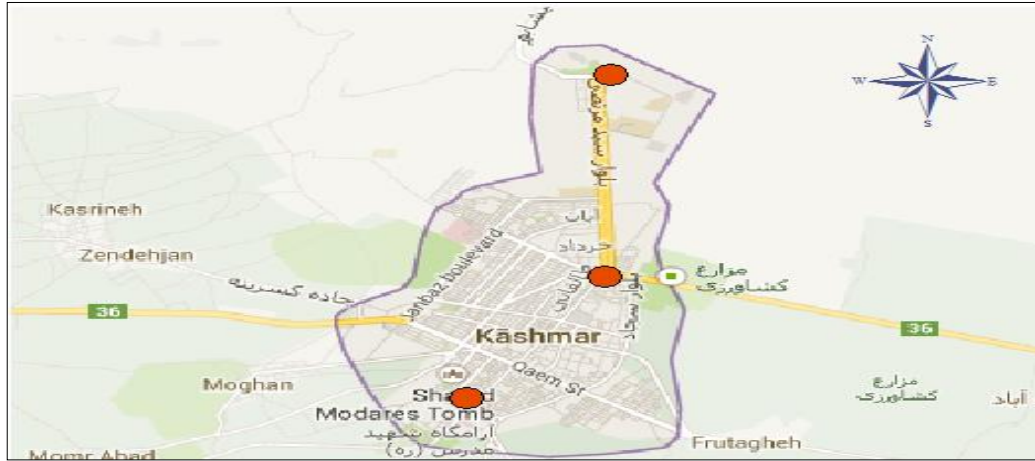
۳- روش کار

با توجه به اینکه شهرستان کاشمر از تاریخ نسبتاً کهنی برخوردار است و از طرفی دارای جاذبه‌های گوناگون، به‌ویژه گردشگری مذهبی است، لذا انجام مطالعات پیمایشی را می‌طلبد. همچنین باید گذشته بسیاری از جاذبه‌های گردشگری مذهبی بررسی شود که از روش تاریخی، اسنادی، کتابخانه‌ای و استفاده از آمارها بهره گرفته شده است. این تحقیق از نوع توسعه‌ای بوده که به‌منظور توسعه صنعت گردشگری در این محدوده مورد مطالعه (شهرستان کاشمر) انجام شده است و با استفاده از ابزارهایی همچون تحقیقات میدانی و مصاحبه با گردشگران و مردم بومی محل و تکمیل پرسش‌نامه صورت گرفته است. این پرسش‌نامه بین ۵۰ نفر از گردشگران و افراد بومی به صورت تصادفی توزیع شده که دارای ۱۷ سؤال بوده و در خصوص گردشگری مذهبی و تأثیر آن بر اقتصاد شهری در شهرستان کاشمر مورد استفاده قرار گرفته است. در این تحقیق ۵۰ پرسش‌نامه از محدوده مورد مطالعه (شهرستان کاشمر) که شامل امامزاده سیدمرتضی، سیدحمزه و مزار آیت‌الله مدرس می‌شد، تکمیل گردید که از این تعداد با توجه به نیروی کشش هر منطقه ۲۵ پرسش‌نامه در سیدمرتضی، ۱۵ پرسش‌نامه در سیدحمزه و ۱۰ پرسش‌نامه پایانی در مدرس توزیع شد.

۴- یافته‌ها

تغییرات در اقتصاد محلی و جامعه با توجه به تعداد زیادی از گردشگران مذهبی ممکن است به یک فرآیند کالایی فرهنگی و فرهنگ‌پذیری منجر شود (Joseph, 2001; Ichaporla, 1983). اثرات مثبت ناشی از گردشگران مذهبی اغلب شامل تشویق ساکنان برای حفظ مکان‌ها و مراسم مذهبی خود را نه لزوماً به دلایل صرفاً مذهبی، بلکه به منظور ورود گردشگر بیشتر مورد توجه است (Cohen, E. 1992). حدود یک دهه است بحث توجه به صنعت گردشگری شهرستان کاشمر در محافل مختلف شنیده می‌شود. همه می‌دانیم این صنعت سبب رشد اقتصادی، ایجاد اشتغال، توسعه یافتن زیرساخت‌های راه‌ها، توسعه یافتن زیرساخت‌های اقامتی، توسعه یافتن زیرساخت‌های ارتباطی، توجه به صنایع دستی، مرمت و حفظ میراث فرهنگی، توسعه فرهنگی و در نهایت، معرفی کاشمر می‌شود. در یک دهه گذشته، کارهای خوبی در حوزه این صنعت در سطح شهرستان انجام شده است. راه‌اندازی اداره میراث فرهنگی، توجه به گردشگری مذهبی، راه‌اندازی دو موزه، حضور بخش خصوصی در حوزه‌های مختلف مرتبط با این صنعت از جمله این کارهاست. گردشگری یکی از سریع‌ترین راه‌های افزایش سرعت توسعه کاشمر است. کاشمر در وضعیت کنونی سالانه پذیرای ۹۰۰ هزار زائر است، اگر این صنعت تقویت شود به طور قطع این عدد چند برابر خواهد شد. شهرستان کاشمر با وجود قابلیت‌ها و پتانسیل‌های گردشگری فراوان همچنان برای گردشگران ناآشناست. این شهرستان به‌عنوان یکی از شهرهای با قدمت تاریخی زیاد و دومین شهر زیارتی استان خراسان رضوی بعد از مشهد مقدس است، جاذبه‌های زیارتی، تاریخی و طبیعی فراوانی دارد که این امر باعث شده سالانه میزان زائران و گردشگران زیاد باشد. حال این سؤال مطرح می‌شود که با این همه پتانسیل‌های گردشگری، چه عامل یا عواملی باعث شده که این شهرستان با این مواهب گوناگون صنعت گردشگری که تبدیل به یکی از بخش‌های اقتصادی و پردرآمد جهان شده است، بی‌بهره بماند؟ و از چه روشی می‌توان این صنعت نوپا و سودآور را در شهرستان توسعه داد؟ برای رسیدن به پاسخ این سؤال‌ها فوق، شناخت جاذبه‌های گردشگری شهرستان، امکانات، کاستی‌ها، انتظارات گردشگران و برنامه‌ریزی متناسب با شرایط اجتماعی و فرهنگی شهرستان ضرورت دارد. کاشمر با اشاره به وجود ظرفیت‌های بسیار گردشگری در این شهرستان، به‌ویژه در حوزه زیارت، خواستار توجه بیشتر و اختصاص اعتبارات ویژه از محل اعتبارات زیارت شد. شهرستان کاشمر با داشتن توان و ظرفیت‌های بسیار در حوزه‌های مختلف، نگاه ویژه مسئولان و مدیران استان را می‌طلبد. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که بین توسعه گردشگری و رشد اقتصادی متقابل و دوطرفه‌ای وجود دارد، به‌طوری که می‌توان گفت هر چه گردشگری شهرستان کاشمر توسعه بیشتری یابد، این شهرستان به رشد اقتصادی بیشتری نیز دست

خواهد یافت. با توجه به وجود مرقد شریف امامزادگان سیدحمزه(ع) و سیدمرتضی(ع) در کاشمر که این امر باعث ورود بیش از ۹۰۰ هزار نفر زائر و گردشگر به این شهرستان در سال شده است، بر اساس آمار نوروز سال ۹۴، ۸۵۸ هزار نفر کل بازدیدکنندگان را شامل می‌شده است که تعداد ۵۵۵ هزار نفر ورود مسافر، و ۵۴۹ هزار نفر خروج مسافر بوده است (اداره میراث فرهنگی و گردشگری شهرستان کاشمر، ۱۳۹۴).

شکل ۲.

موقعیت مهم‌ترین کانون‌های گردشگری مذهبی در شهر کاشمر

رشد گردشگری در کاشمر به ایجاد امکانات و زیرساخت‌هایی نیاز دارد که با بر طرف شده این مسائل و فراهم بودن امکانات و تاسیسات رفاهی برای گردشگران و زیارت‌کنندگان، گردشگری در کاشمر به رشد و توسعه قابل توجهی خواهد رسید و به تبع آن، با رشد گردشگری و ورود گردشگر به کاشمر، اشتغال در این شهرستان از رشد خوبی برخوردار خواهد شد و مشاغل جدیدی به وجود خواهد آمد و افزایش درآمد را به همراه خواهد داشت که این صنعت مهم می‌تواند در رساندن کاشمر به توسعه پایدار و همه‌جانبه کمک شایانی کند.

از نظر جنسیت تعداد پاسخ‌دهندگان به این پرسش‌نامه در سیدمرتضی ۱۵ مرد و ۱۰ زن، در امامزاده سیدحمزه ۱۰ مرد و ۵ زن و در مدرس ۵ مرد و ۵ زن بوده است. از نظر میزان تحصیلات، به‌طور میانگین در هر سه مکان (امامزاده سیدمرتضی، سیدحمزه و مدرس) حدود ۷۰ درصد از آنان دیپلم و زیردیپلم، ۳۰ درصد از آنان، لیسانس و بالاتر بوده‌اند. از نظر میزان سن ۳۰ درصد سنی بین ۲۰ تا ۳۵، ۵۰ درصد سنی بین ۳۶ تا ۵۰ و ۲۴ درصد پایانی سنی بین زیر ۲۰ و بالای ۵۰ داشته‌اند که هر دو رنج سنی را دربرمی‌گرفته است. از نظر فصول مسافرت ۶۰ درصد در ایام بهار و ۴۰ درصد در ایام تابستان بوده است.

هدف اصلی از مسافرت به این محل بدین صورت بوده است که می‌توان گفت ۹۰ درصد افراد به قصد زیارت و ۱۴ درصد باقی مانده شامل دید و بازدید از اقوام و آشنایان و خرید بوده است. از نظر امکانات رفاهی از بین گزینه‌های خیلی خوب/خوب/درحد متوسط/ضعیف/خیلی ضعیف، اکثر پاسخ‌دهندگان در سیدمرتضی بر این باورند که امکانات رفاهی در سطح خوب، در سیدحمزه و مدرس متوسط بوده است. از نظر وضعیت راه‌های رسیدن به مقصد می‌توان گفت که راه‌های برون شهری از جمله محور شادمهر - کاشمر در سطحی متوسط رو به ضعیف است که این امر توجه مسولان را می‌طلبد. بیشتر پاسخ‌دهندگان در صورت وجود امکانات بهتر و مناسب‌تر در اماکن مورد نظر، تمایل به اقامت بیشتری در شهرستان داشتند. نحوه آشنایی گردشگران با اماکن مذهبی به این صورت بوده است که بیشتر پاسخ‌دهندگان از طریق دوستان و آشنایان و به‌طور اتفاقی بوده است. وجود راهنمایان در منطقه بستگی به فصول مختلف سال دارد، به این صورت که در ایام نوروز میزان اطلاع‌رسانی راهنمایان در حد خوب و مطلوبی بوده است. با توجه به اظهارات پاسخ‌دهندگان می‌توان گفت که در وهله اول باید اطلاع‌رسانی به‌نحو مطلوبی صورت گیرد و همچنین در مرحله بعدی باید به بهبود کیفیت راه‌ها توجه مبذول شود. با توجه به اظهارات پاسخ‌دهندگان می‌توان گفت که گردشگران از امامزاده سیدمرتضی رضایت زیاد و در مراحل بعدی از امامزاده سیدحمزه رضایت متوسط و از مدرس رضایت کمتری داشتند. وسیله ایاب‌وذهاب بیشتر پاسخ‌دهندگان خودروی شخصی و در مرحله بعد، اتوبوس بوده است. پاسخ‌دهندگان وضعیت بهداشت هر سه بقیه را خوب ارزیابی کردند. وضعیت اطلاع‌رسانی از دید و منظر پاسخ‌دهندگان ضعیف بوده و این امر تلاش بیشتر مراجع ذی‌ربط را می‌طلبد. اکثر پاسخ‌دهندگان از نحوه برخورد مردم محلی رضایت داشتند.

ابعاد گردشگری مذهبی در کاشمر			
گردشگر	سازمان سفر	انگیزه‌های سفر	زمان اقامت

خارج از استان	داخل استان	سازمان یافته و خود خواسته	سازمان یافته مانند تورهای مذهبی	طبیعت گردی و زیارت	زیارت امامزادگان و اماکن مذهبی	بلندمدت	کوتاه مدت
---------------	------------	---------------------------	---------------------------------	--------------------	--------------------------------	---------	-----------

جدول ۱: ویژگی‌های گردشگری مذهبی در شهر کاشمر

۴- نتیجه گیری

ورود گردشگران مذهبی به شهر کاشمر تأثیرات مثبت و منفی بر شهر دارد. ایجاد اشتغال، ورود درآمد به منطقه، افزایش سطح دستمزدها، رونق اقتصادی، توسعه زیرساخت‌ها، افزایش کیفیت زندگی و امکانات رفاهی، انتقال فرهنگی از جمله اثرات مثبت ورود گردشگر مذهبی به شهر کاشمر است. همچنین از اثرات منفی گردشگری مذهبی می‌توان به افزایش مالیات، افزایش هزینه‌های زندگی، افزایش جرم و جنایت و اضمحلال فرهنگ محلی در شهرستان اشاره کرد، بنابراین، مسئولان شهر کاشمر در زمینه گردشگری با توجه به اهمیت امروز صنعت گردشگری در اقتصاد شهری، باید طرح‌ها و برنامه‌هایی در جهت ارتقا و توسعه زیرساخت‌ها و امکانات که برای جذب گردشگر به خصوص گردشگر مذهبی گفته شد، به تصویب و اجرا برسانند تا شهر کاشمر دارای شرایط لازم برای گردشگری گردد. با این شیوه، شهر کاشمر می‌تواند قابلیت‌هایی را که در زمینه گردشگری مذهبی دارد، به فعل برساند و با ورود گردشگر مذهبی بیشتر، شاهد رشد و توسعه اقتصادی بیشتر شهر کاشمر باشیم.

راهکارها و پیشنهادات:

- ۱- تقویت زیرساخت‌های راه و ترابری، اقتصادی، فرهنگی، امنیتی و اقامتی ضرورتی انکارناپذیر فراروی توسعه این صنعت در کاشمر است و این تقویت نیازمند وجود یک نقشه راه است؛
- ۲- دو بانده شدن مسیرهای اصلی منتهی به کاشمر، به خصوص محور شادمهر - کاشمر (در بعضی مسیرها نظیر محور کاشمر به خلیل‌آباد شاهد احداث بزرگراه هستیم)؛
- ۳- اتصال شهرستان به خط راه‌آهن و انجام طرح مطالعه انشعاب راه‌آهن کاشمر از مسیر تربت حیدریه به سبزوار؛
- ۴- احداث فرودگاه منطقه‌ای شهید مدرس جهت بهره‌مندی حداقل ۱۰ شهرستان در سی کیلومتری کاشمر و در اراضی بین کاشمر و مولات؛
- ۵- احداث زائرسرا و اقامتگاه باتوجه به اینکه مهم‌ترین دغدغه زائر اسکان است و همچنین ایجاد بوفه و مغازه‌هایی برای خرید سوغات شهرستان در امامزاده سیدحمزه و مزار آیت الله مدرس که در مقایسه با امامزاده سیدمرتضی در هر دو مکان کمبود به شدت احساس می‌شود؛
- ۶- ایجاد یک هتل ۳ ستاره با کاربری‌های متفاوت به گونه‌ای که در طبقه همکف آن یک رستوران، طبقه اول تالار پذیرایی و در طبقه دوم طراحی اتاق‌هایی با سبک متفاوت و متناسب با میزان درآمد افراد گردشگر.

۵- مراجع

- جمالی نژاد، مهدی، (۱۳۹۱)، گردشگری اسلامی، نشر آزما.
- هرازی، الیاس و همکاران، (۱۳۹۱)، «تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهرستان کاشمر)»، اولین همایش ملی گردشگری و طبیعت گردی ایران زمین.
- مؤمنی، مصطفی و صرافی، مظفر، (۱۳۸۷)، «ساختار و کارکرد گردشگری مذهبی فرهنگی و ضرورت مدیریت یکپارچه در کلان شهر مشهد»، جغرافیا و توسعه، شماره ۳۸.
- نظری ولنی، لاله و همکاران، (۱۳۹۱)، «ارزیابی جایگاه گردشگری مذهبی در ایران و اسلام با تأکید بر اماکن زیارتی»، اولین همایش ملی گردشگری و طبیعت گردی ایران زمین.
- Chris, C. (۱۹۹۴), Introduction to Geography and Religion.
- Reid, D. and all (۲۰۰۱), planing for tourism ?re-think the rural torism opportunity , faculty of environmental design and rural develop ment university of guelph, ontarho.
- Religious Tourism and Pilgrimage (Portugal: Atlas Special Interest Group).
- Cohen, E. (۱۹۹۲). Pilgrimage centers: Concentric and excentric, Annals of Tourism Research, ۱۹: ۳۳-۵۰.
- Ichaporia, N. (۱۹۸۳). Tourism at Khajuraho: An Indian enigma? Annals of Tourism Research, ۱۰: ۷۵-۹۲.
- Joseph, C. and Kavoori, A. (۲۰۰۱). Mediated resistance: Tourism and the host community, Annals of Tourism Research, ۲۸(۴):۹۹۸-۱۰۰۹.
- Santos, M.(۲۰۰۳). Religious tourism: Contributions towards a clarification of concepts, in: C. Fernandes,F. Mcgettigan and J. Edwards (Eds